

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՅԻՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ**

Լեզվի կառուցվածքային նկարագրությունն ու լեզվական միավորների կադապարումը բուռն զարգացում ապրեցին XX դարում, իսկ նոր դարաշրջանում համակարգչային ծրագրերի՝ լեզվաբանության մեջ տարբեր նպատակներով տեսական ու գործնական կիրառությունը, ինչպես նաև բնական լեզվի համակարգչային մշակումն առավելապես կարևորեցին լեզվական համակարգի բոլոր միավորների լիակատար ձևային նկարագրությունը:

Ձևային նկարագրության նպատակը բառաքերականական իմաստների և դրանց արտահայտման ձևերի՝ ծրագրավորման տարբեր լեզուների համար հասկանալի այնպիսի նկարագրությունն է, որի հիման վրա ստեղծված համացանցային կամ համակարգչային ծրագիրը կատարում է բնական լեզվի ձևաիմաստային յուրաքանչյուր միավորի համակարգչային մշակում:

Հայ լեզվաբանության մեջ կատարվել են լեզվի կադապարային կամ կառուցվածքային նկարագրության ուսանելի փորձեր, որոնցից պետք է նշել Գ. Ջահուկյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության հիմունքները»¹, Է. Աղայանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի հոլովումն ու խոնարհումը»², Լ. Հովսեփյանի «Գրաբարի բառակազմությունը»³, Ս. Գալստյանի «Ածանցները և ածանցումը հայերենում»⁴, Ռ. Ուռուտյանի «Ժամանակակից հայերենի անվանական բառափոխման ձևային նկարագրությունը»⁵ և մի շարք այլ գործեր:

¹ **Ջահուկյան Գ.**, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1974:

² **Աղայան Է.**, *Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը*, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1967:

³ **Հովսեփյան Լ.**, *Գրաբարի բառակազմությունը*, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1987:

⁴ **Գալստյան Ս.**, *Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում*, Երևան, 1978:

⁵ **Ուռուտյան Ռ.**, *Ժամանակակից հայերենի անվանական բառափոխման ձևային նկարագրությունը*, «Լեզվի և ոճի հարցեր», VI, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, էջ 134-185:

Այնուամենայնիվ, կառուցվածքային կամ կաղապարային նկարագրությունը միայն մասնակիորեն կարող է ձևային համարվել, քանի որ լեզվի ձևային նկարագրության բուն նպատակը ոչ միայն լեզվական կառուցվածքի լիակատար նկարագրությունն է, այլև այդ նկարագրության հիման վրա ստեղծված բնական լեզուն մշակող զանազան ծրագրերն ու համակարգերը:

Քանի որ ցանկացած լեզվի հիմնական ատաղձը այդ լեզվի բառապաշարն է, ուստի լեզվի ձևային նկարագրությունն ամենից առաջ ենթադրում է բառապաշարի ձևային նկարագրություն: Հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրությունն ասելով պետք է նկատի ունենալ բառամիավորների բառակազմական և քերականական հատկանիշների ձևային նկարագրությունը, որի հիման վրա հնարավոր կլինի ստեղծել տեքստում գործածված բառաձևերի՝ բառակազմական, ձևաբանական վերլուծության այնպիսի ծրագրեր, որոնք հնարավորություն կտան մեքենական եղանակով առանձնացնել հիմնական ու երկրորդական, բառակազմական և բառահարաբերական ձևույթները:

Բառի ձևային կազմի համակարգչային վերլուծությունը ենթադրում է բաղադրյալ բառի նախ՝ ձևաբանական (հիմք, վերջավորություն), ապա՝ բառակազմական (արմատ, ածանց) վերլուծություն:

Հայերենի բառակազմության ձևային նկարագրության համար ամենից առաջ պետք է մշակել հայերենի ձևային նկարագրության ընդհանրական սկզբունքներ՝ ուսումնասիրելով արդի լեզվաբանության մեջ ընդունված լեզվի ձևային նկարագրության սկզբունքներն ու եղանակները:

Բառակազմության ձևային նկարագրության նպատակը պետք է համարել արդի հայերենի բառապաշարի կազմի մեջ մտնող հազարավոր բառերի բառակազմական վերլուծությունը, դրանց բաղադրիչների առանձնացումը, բարդ բառերի դեպքում՝ բարդության բաղադրիչների իմաստային կապերի բացահայտումը և ներկայացումը: Բառամիավորների բառակազմական բնութագիրը ներկայացնող էլեկտրոնային մեծածավալ շտեմարանի, համացանցային և համակարգչային տարբեր ծրագրերի ստեղծումը կարող է համարվել բառակազմության ձևային նկարագրության հեռանկարային կիրառություն:

Էլեկտրոնային շտեմարանի միջոցով բառերի բառակազմական բնութագիրը ներկայացնելու հնարավորությանն առաջին անգամ անդրադարձել ենք ժամանակակից հայերենի բառապաշարի համակարգչային շտեմարանի կազմության սկզբունքները մշակե-

լիս՝ առաջարկելով բառամիավորների բառակազմական բնութագիրը ներկայացնել բառակազմական դաշտում⁶: Նշենք, որ Մ. Սարգսյանի և Շ. Ասիլբեկյանի կողմից ևս փորձ է արվել կատարել հայերենի ածանցավոր կազմությունների ձևային նկարագրություն ու ստեղծել համապատասխան շտեմարան: Շտեմարանի կազմման աշխատանքները նախատեսված է եղել իրականացնել երկու փուլով. նախ՝ կատարել ածանցավոր, ապա՝ բաղադրյալ կազմությունների ձևային նկարագրություն: Աշխատանքն անավարտ է մնացել, իսկ «Հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրման և համապատասխան էլեկտրոնային շտեմարանի ստեղծման սկզբունքներն ու խնդիրները» հոդվածումը հեղինակները սահմանափակվել են միայն իրենց նախագծի ամփոփ բնութագիրը ներկայացնելով⁷: Մինչդեռ ժամանակակից հայերենի բառակազմության ձևային նկարագրությանն առնչվող խնդիրները և դրանց լուծման հնարավոր տարբերակները քննված չեն:

Բառաբարդումն ու ածանցումը՝ իբրև բառապաշարի հարստացման և նոր բառերի ստեղծման հիմնական եղանակներ, մշտապես եղել են տարբեր լեզվաբանների ուշադրության կենտրոնում: Լեզվի մյուս բաժինների համեմատությամբ բառակազմությունն առավել շատ է գրավել հետազոտողների ուշադրությունը կառուցվածքային նկարագրության տեսակետից, քանի որ հայերենի կադապարային կամ կառուցվածքային նկարագրության մասնավոր փորձերը վերաբերում են հենց բառակազմությանը: Հայ լեզվաբանության մեջ բառակազմության կառուցվածքային-կադապարային նկարագրության օրինակելի գործեր կարելի է համարել Լ. Հովսեփյանի «Գրաբարի բառակազմությունը» և Ս. Գալստյանի «Ածանցները և ածանցումը հայերենում» ուսումնասիրությունները:

Առաջնորդվելով կառուցվածքային լեզվաբանության սկզբունքներով՝ Լ. Հովսեփյանը հանգամանակից կերպով կատարել է դասական գրաբարի ածանցման և բառաբարդման կադապարների վերլուծություն՝ բացահայտելով բաղադրյալ բառերի բաղադրիչների փոխկապակցվածությունն ու կառուցվածքը: Գրաբարի բառակազմական կադապարները ներկայանեցին համար դիմել է պայմանական սիմվոլների կիրառության՝

⁶ Տե՛ս **Հակոբյան Ֆ.**, *Հայերենի բառապաշարի համակարգչային շտեմարանի կառուցման ուրվագիծ*, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Երևան, 2014, 144.2. (№ 3), էջ 60-70:

⁷ Տե՛ս **Ասիլբեկյան Շ., Սարգսյան Մ.**, *Հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրման և համապատասխան էլեկտրոնային շտեմարանի ստեղծման սկզբունքներն ու խնդիրները*, Ջահուկյանական ընթերցումներ, ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2014, էջ 7:

սկզբնահիմք, a-ածանց, f-քերականական մասնիկ կամ թեքույթ, j- հոդակապ, c-շաղկապ, p-նախդիր և այլն⁸:

Հայերենի բառապաշարի կաղապարման օրինակելի մյուս աշխատանքը Ս. Գալստյանի «Ածանցները և ածանցումը հայերենում» աշխատությունն է, որտեղ լեզվաբանը կատարում է ածանցների համաժամանակյա ուսումնասիրություն կառուցվածքային մակարդակում: Ս.Գալստյանը ևս բառերի կառուցվածքային-կաղապարային կազմությունը ներկայացնում է պայմանական նշանների կիրառմամբ՝ ըստ բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության: Քննելով երկանդամ, եռանդամ, քառանդամ կառույցները՝ Ս. Գալստյանը հայերենի խոսքի մասերը նշանակում է լատինական տառերով՝ N-գոյական, A-ածական, V-բայ: Պայմանական սիմվոլներով է նշանակում նաև գոյականական (R1), ածականական (R2), մակբայական (R3), բայական (R4) ածանցները: Որպես հոդակապի ցուցիչ գործածում է + նշանը, անհոդակապավոր բարդությունները կաղապարում է առանց այդ նշանի⁹:

Վերոնշյալ աշխատանքները, ունենալով տեսական մեծ արժեք բառակազմության կաղապարային նկարագրության տեսակետից, չեն կարող համարվել հայերենի բառակազմության լիակատար ձևային նկարագրություն:

Ամենից առաջ դրանք չեն արտացոլում հայերենի բառապաշարի արդի վիճակը: Մի դեպքում կաղապարվում է դասական գրաբարի բառապաշարը, մյուս դեպքում՝ կաղապարային նկարագրության են ենթարկվում մամուլից ու գեղարվեստական գրականությունից քաղված փոքրաթիվ բառեր, ընդ որում՝ կարևորվում են ածանցավոր կազմությունները: Ձևային նկարագրության ժամանակ պետք է նկատի ունենալ արդի հայերենի գործուն բառապաշարը՝ չսահմանափակվելով փոքրաթիվ բառաքանակով և մեծապես կարևորելով հատկապես վերջին շրջանում ստեղծված նոր բառերի ու նորաբանությունների բառակազմական վերլուծությունը: Դա հնարավորություն կտա բացահայտել նոր բառերի ստեղծման հիմնական եղանակները: Այնուամենայնիվ, բառապաշարի ձևային նկարագրության ժամանակ պետք է կարևորել ոչ թե բառաքանակը, այլ նկարագրվելիք բառերի կազմությունը: Ըստ այդմ՝ կառանձնացվեն կազմությամբ *պարզ կամ արմատական և բաղադրյալ* բառերը: *Բաղադրյալ բառերի* կազմի մեջ են մտնում համադրական,

⁸ Տե՛ս **Հովսեփյան Լ.**, *Գրաբարի բառակազմությունը*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987:

⁹ Տե՛ս **Գալստյան Ս.**, *Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում*, Երևան, 1978:

վերլուծական բարդությունները և անանցավոր կազմությունները: Ընդհանուր առմամբ՝ բարդությունների, անանցավոր կազմությունների բառակազմական վերլուծությունն ու նկարագրությունն առավել նպատակահարմար է կատարել աստիճանական ստորակարգությունների միջոցով, քանի որ դա հնարավորություն կտա առավել համակարգված ուսումնասիրել հայերենի բառակազմական օրինաչափությունները՝ դրանք ներկայացնելով տրամաբանական հաջորդականությամբ:

Կարծում ենք՝ նախապես պետք է կարևորել համադրական բարդությունների և անանցավոր կազմությունների ձևային նկարագրությունը, քանի որ դրանց բաղադրիչները հանդես են գալիս միասնաբար և ունեն մեկ ընդհանուր բառային շեշտ:

Համադրական բարդությունների կազմի մեջ մտնող կցական և իսկական բարդությունների նկարագրությունը միմյանցից կտարբերվի՝ պայմանավորված դրանց բաղադրիչների՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական տարբերություններով: Այսպես՝ կցական բարդություններում, թեև բացադրիչները միասնաբար են հանդես գալիս, սակայն պահպանում են իրենց իմաստային, ձևաբանական-շարահյուսական անկախությունը: Հետևաբար բառակազմական վերլուծության և նկարագրության ժամանակ պետք է կարևորել դրանց կազմության եղանակը. տվյալ կցական բարդությունը կազմվել է տարբեր տիպի հարադրություններից, շարահյուսական կապակցություններից (հատկացուցիչ-հատկացյալ, ենթակա-ստորոգյալ և այլն), թե՞ բառի կրկնությամբ:

Իսկական բարդություններում, ի տարբերություն կցականների, բաղադրիչների շարահյուսական կապը մթազնաձ է, քանի որ դրանք կորցրել են իրենց իմաստային և ձևական անկախությունը: Առավել խորքային քննություն կարող է համարվել բաղադրիչների շարահյուսական կապերի բացահայտումը, բարդության առաջին՝ բաղադրիչ-գոյականի արտահայտած հոլովական և կապական իմաստների քննությունը:

Վերլուծական բարդություններում, ի տարբերություն համադրականների, բաղադրիչները հանդես են գալիս անջատաբար, հետևաբար վերլուծական բարդությունների նկարագրության ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, թե որ խոսքի մասին պատկանող բառերի հարադրությամբ է կազմված տվյալ բարդությունը:

Անանցավոր կազմությունների նկարագրության ժամանակ պետք է տալ ամբողջական տեղեկություն անանցի մասին՝ խմբավորելով անանցներն ըստ ձևի և իմաստի

հարաբերության (համանուն, հոմանիշ, հականիշ), ծագման (բնիկ, փոխառյալ), բառակազմական գործունության (կենսունակ, անկենսունակ), դիրքի (նախածանց, վերջածանց), ձևակազմական հատկանիշի (գոյականակերտ, ածականակերտ, մակբայակերտ, բայական):

Հայերենի բառակազմության կառուցվածքային նկարագրությանը նվիրված աշխատանքներում հետազոտողները սահմանափակվել են միայն բառի կազմում հանդես եկող հիմնական, երկրորդական ձևայթերի և բարդության ձևաբանական կադապարների՝ սիմվոլներով նշանակմամբ: Օրինակ՝ կառուցվածքային տեսակետից՝ *լրագրավաճառություն, մրցանակ, հիվանդոտ, կործանարար* բառերի ձևաբանական կադապարներն այսպիսին կարող են լինել՝ NNVR₁, VR₁, AR₂, VR₂, ձևային նկարագրությունը՝ այսպիսին՝

<<< լր > N + (+) գր > N + (+) վաճառ > V > + ություն > N (S_x)

<<մրց> V + անակ > A (S_x)

<<հիվանդ> A + ոտ > A (S_x)

<<կործան> V + արար > A (S_x) [հոդակապը արտացոլված չէ]

Եթե կառուցվածքային նկարագրության տեսակետից նման բանաձևումները կարող են ինքնանպատակ թվալ, ձևային նկարագրության տեսակետից բաղադրիչների՝ տարբեր սիմվոլներով նշանակումն ու ներկայացումը մեծապես կարևորվում է, քանի որ դրանք անհրաժեշտ են ծրագրային ալգորիթմներ ստեղծելու համար:

Հետևաբար անհրաժեշտ է մշակել բառի ձևակազմական բոլոր միավորների՝ համապատասխան սիմվոլներով նշանակման ամբողջական և անհակասական համակարգ, որը հնարավորություն կտա ձևայնացնել ոչ միայն բառի հիմնական և երկրորդական ձևայթերը, ձևաբանական կադապարները, այլև կատարել բարդության բաղադրիչների իմաստային, ձևաբանական ու շարահյուսական կապերի վերհանում և ձևայնացում:

Բառակազմության ձևային նկարագրությունը կունենա տեսական հսկայական նշանակություն: Այսպես՝ բառապաշարի ձևային նկարագրության տեսքով հավաքված հսկայական փաստական նյութը օգտակար կլինի այն լեզվաբանների համար, որոնք նպատակ ունեն համաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետերով քննել հայե-

րենի բառակազմությունը, բացահայտել նոր բառերի ստեղծման հիմնական օրինաչափությունները, կոնկրետ բառաքանակով առանձնացված ունենալ հայերենի բոլոր պարզ կամ արմատական բառերը, ածանցավոր բառերը և երկբաղադրիչ ու բազմաբաղադրիչ բարդությունները: Այն կօժանդակի նաև օտարազգի հայագետներին, որոնք հետաքրքրվում են հայերենի բառակազմությամբ՝ իբրև նոր բառերի ստեղծման հիմնական միջոց կամ կատարում են զուգադրական-տիպաբանական աշխատանք:

Բառակազմության ձևային նկարագրության գործնական արժեքը նույնչափ մեծ է քանի որ դա կունենա երկակի կիրառություն: Մի դեպքում, համակարգչային տեխնիկան օգտագործելով, կարելի է ստեղծել էլեկտրոնային մեծածավալ շտեմարան, որի բառային հենքը կընդգրկի հազարավոր բառերի բառակազմական վերլուծություն, կունենա բառերի, դրանց կազմում եղած հիմնական և երկրորդական ձևայինների որոնման հնարավորություն: Դա նշանակում է՝ ցանկացած արմատի կամ ածանցի որոնման ժամանակ կհայտնվեն դրանցով կազմված բոլոր պարզ, բարդ և ածանցավոր բառերը: Այլ կերպ ասած՝ էլեկտրոնային շտեմարանը կներկայացնի արդի հայերենի բառապաշարի բառամիավորների բառակազմական բնութագիրը:

Ինչպես նշեցինք, բարդությունների, ածանցավոր կազմությունների բառակազմական բնութագիրն առավել նպատակահարմար է ներկայացնել աստիճանական ստորակարգությունների միջոցով՝ համապատասխան տրամաբանական հաջորդականությամբ:

Այս մոտեցմամբ՝ տղամարդ իսկական և օր ու գիշեր բառի բառակազմական բնութագիրը շտեմարանում կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ՝

Տղամարդ

- Շարահյուսական կապակցության եղանակ
- Որոշիչ-որոշյալ (տղամարդ> տղա-մարդ)
- Ձևաբանական կաղապար
 - N+N
 - Կցական
 - Համադրական
 - Բարդություն
 - Բաղադրյալ բառ

Օր ու զիշեր

- Գոյականական
- Անվանական
 - Հարադրություն
 - Վերլուծական
 - Բաղադրյալ բառ

Էլեկտրոնային շտեմարանից բացի՝ ձևային նկարագրության հեռանկարային կիրառություն կարելի է համարել համացանցային և համակարգչային այնպիսի ծրագրերի ստեղծումը, որոնք լեզվական կորպուսներում եղած տեքստերում գործածված բառերը մեքենական եղանակով կենթարկեն բառակազմական վերլուծության՝ առանձնացնելով բառի կազմում հանդես եկող հիմնական և երկրորդական ձևույթները:

Այսպիսով՝ հայերենի բառակազմության ձևային նկարագրությունը և համապատասխան էլեկտրոնային շտեմարանի կամ համակարգչային ու համացանցային զանազան ծրագրերի ստեղծումը կարելի է համարել հայերենի լիակատար ձևային նկարագրության առաջին և կարևորագույն փուլերից մեկը, քանի որ դա կնպաստի ինչպես բառակազմության համակողմանի և առավել լիակատար ուսումնասիրությանը, այնպես էլ հայերենի համակարգչային մշակմանը:

Frida Hakobyan - The problems of the formal description of the Armenian word formation. - The article is devoted to the formal description of the Armenian word formation. In the Armenian linguistics, there were attempts of the description of word formation. However, they can not be considered a formal description since a natural language processing tool has not been created based on them. It is noted that the formal description of the Armenian word formation and the creation of the corresponding electronic database or web and computer programs can be considered one of the most important stages of the Armenian formal description. It will greatly contribute to the computational processing of the Armenian language.

Фрида Акопян - Проблемы формального описания Армянского словообразования. Статья посвящена формальному описанию армянского словообразования. В армянской лингвистике были попытки описания словообразования. Однако их нельзя считать формальным описанием, поскольку на их основе не создан инструмент обработки естественного языка. Отмечается, что формальное описание армянского словообразования и создание соответствующей электронной базы данных или веб и компьютерных программ можно считать одним из важнейших этапов формального описания армянского языка. Это будет в значительной степени способствовать вычислительной обработке армянского языка.